

Wstęp

Państwowe Muzeum Auschwitz Birkenau funkcjonuje już 60 lat. Jako Muzeum martyrologii i miejsce pamięci od początku istnienia wzbudzało duże zainteresowanie. Pomimo upływu lat, a może właśnie dlatego, zainteresowanie to wciąż rośnie, o czym przekonuje coraz większa liczba zwiedzających.

Prawdopodobnie tylko niewielka część gości zastanawia się nad genezą tej instytucji oraz nad ideą, jaka przyświecała jej twórcom, a już chyba tylko garstka nad sposobem przedstawienia tych zagadnień przez prasę polską oraz nad rolą, jaką w tej kwestii prasa odegrała. Zaprezentowanie tych zagadnień z punktu widzenia gazet i czasopism jest celem opracowania *Zburzyć i zaorać...? Idea założenia Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w świetle prasy polskiej w latach 1945-1948*.

Prasa jako źródło historyczne

Przez pojęcie prasa polska użyte w tytule autor rozumie ogół gazet i czasopism, wydawanych w powojennych granicach Polski, rozpowszechnianych w oficjalnym obiegu. Nie została zatem uwzględniona polska prasa emigracyjna ani prasa zakonspirowanych ugrupowań antykomunistycznych, gdyż ze względu na mnogość inicjatyw zasługuje ona na odrębne opracowanie. Pominięte zostały także czasopisma żydowskie, ponieważ najważniejsze z nich ukazywały się wówczas w Polsce głównie w jidysz. Również one wymagają odrębne-

go opracowania. Jedynym periodykiem żydowskim wykorzystanym w pracy jest „Opinia”, wydawana w języku polskim przez Centralny Komitet Zjednoczenia Syjonistów Demokratów „Ichud”.

Prasa jest interesującym źródłem historycznym, chociaż nieraz lekceważonym. W sytuacji, gdy brakuje innych źródeł lub są one niekompletne, może dostarczyć wielu cennych wiadomości. W przypadku omawianego tematu gazety i czasopisma uzupełniają informacje o byłych więźniach, pokazują stan wiedzy o KL Auschwitz w pierwszych latach po wojnie i proces kształtowania się obrazu obozu w świadomości społecznej. Opisują częściowo sytuację na terenie poobozowym w 1945 r., częściowo, ponieważ brakuje informacji – prawdopodobnie z powodu cenzury – o sowieckich obozach dla jeńców niemieckich i volksdeutschów.

Na podstawie prasy można również prześledzić proces zmiany znaczenia słowa „Oświęcim”, które w społecznej świadomości przestało być nazwą miasta, a stało się nazwą obozu. Prasa rejestruje też zjawiska ulotne, których – może poza literaturą wspomnieniową – nigdzie znaleźć nie można. Dzięki tekstom prasowym możemy na przykład poznać emocje towarzyszące wyzwoleniu obozu, wizytom na terenie poobozowym, a później uroczystościom otwarcia Muzeum czy jego zwiedzaniu. Prasa wreszcie prezentuje cały wachlarz postaw wobec tej instytucji: od całkowitego poparcia do zakwestionowania sensu jej istnienia. Lektura artykułów pokazuje wreszcie wpływ gazet i czasopism na założenie Muzeum oraz jego kształt.

Ramy chronologiczne

Ramy chronologiczne opracowania tworzą lata 1945-1948. Rok 1945 nie powinien budzić zastrzeżeń, natomiast wyjaśnienia wymaga rok 1948. Stanowi on istotną cezurę z wielu względów. Po tzw. zjednoczeniu Polskiej Partii Robotniczej (PPR) i Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), które odbyło się w grudniu tegoż roku, zakończył się proces scalania i centralizowania pism obu partii, zapoczątkowany jeszcze w 1946 r. W efekcie część z nich została połączona, a z rynku znikło wiele tytułów związanych wcześniej głównie z PPS¹. Podobny proces scalania i likwidacji wielu czasopism ludowych, zresztą podporządkowanych komunistom już wcześniej, miał miejsce w następnym roku.

W 1948 r. komuniści rozpoczęli akcję odbierania koncesji wydawnictwom katolickim i zaostrowanie kontroli nad nimi. Po likwidacji „Tygodnika Warszaw-

¹ Przedmowa [w:] *Bibliografia prasy polskiej 1944-1948. Prasa krajowa*, Warszawa 1966, s. 6.

skiego” we wrześniu tegoż roku jedynym znaczącym periodykiem niespecjalistycznym, względnie niezależnym od rządzących komunistów, był krakowski „Tygodnik Powszechny”².

Zatem rok 1948 można uznać za ostatni, gdy w prasie widoczna była jeszcze pewna różnorodność tematyki i głoszonych opinii, zwłaszcza politycznych. Od 1949 r. rynek prasowy został zdominowany przez prasę „sterowaną”³, a na zupełny margines została zepchnięta prasa „kontrolowana”, która w latach 1945-1948 była silniej reprezentowana.

Analiza artykułów prasowych

Prezentowana praca została podzielona na dwie części. W pierwszej znalazł się tekst wprowadzający, a w drugiej wybór artykułów prasowych z lat 1945-1948. Uzupełnieniem pracy są dodatkowe informacje umieszczone w aneksach, dotyczące gazet i czasopism, z których zostały wybrane artykuły oraz autorów artykułów. Niestety, nie udało się odnaleźć wiadomości o wszystkich osobach. Ponadto w aneksach znalazły się: wykaz nazwisk pierwszych pracowników Muzeum oraz członków Komisji Historycznej i Komisji Plastycznej pracujących nad przygotowaniem ekspozycji, informacje o samym Muzeum, plany poglądowe jego obu części, a także rys historyczny miasta Oświęcimia i obozu Auschwitz.

² J. Perkal, *Polityczna historia prasy w Polsce w latach 1944-1984* [w:] *40 lat władzy komunistycznej w Polsce*, Wydawnictwo Myśl, [brak roku i miejsca wydania], s. 160.

³ Ze względu na stosunek władzy państwowej do prasy można wyróżnić trzy systemy: prasy wolnej, prasy kontrolowanej i prasy sterowanej (kierowanej). „W systemie prasy wolnej władza państwowa tylko w nadzwyczajnych sytuacjach – np. wojna – reglamentuje treści przekazywane przez media i wywiera bezpośredni wpływ na możliwość zakładania wydawnictw, zaś wszystkie jej decyzje i ingerencje muszą być zgodne z prawem [...] i podlegają zatwierdzeniu przez niezawisłe sądy. W systemie prasy kontrolowanej władza rozszerza zasięg ingerencji treści mediów, dążąc do rugowania z nich tych opinii czy informacji, które uważa za niezgodne ze swoją polityką, rezerwuje sobie możliwość decydowania o prawie zakładania pisma, zachowując prawno-sądowe instrumentarium potwierdzania swych decyzji lub odwołań od nich, tworzy także narzędzia niekontrolowanych działań administracyjnych lub nawet podejmuje działania pozaprawne. W systemie prasy sterowanej [...] władza państwowa sobie pozostawia wyłączne prawo decydowania o tym, kto może wydawać pisma, ile ich ma być i jaki mają mieć charakter; tworzy wyspecjalizowany system kontroli, która ma za zadanie ustawiczne pilnowanie, aby wyrażane przez prasę opinie zgodne były z polityką ośrodków dyspozycji państwowej; tworzy możliwie zunifikowany i scentralizowany system zarządzania środkami przekazu obejmujący zarówno bazę poligraficzną [...], dobór kadr, wyznaczenie zadań informacyjnych i propagandowych, jak i dystrybucję wydawnictw”. J. Perkal, *Polityczna historia prasy w Polsce...*, s. 151.

Tekst wprowadzający ma ukazać najważniejsze kwestie podnoszone przez prasę w odniesieniu do obozu Auschwitz, a później tworzonego Muzeum oraz zinterpretować je, a także przedstawić historyczne tło niektórych wydarzeń i zjawisk prezentowanych w artykułach. Tytuły artykułów zamieszczonych w części drugiej zostały podkreślone. Całość ma układ chronologiczny i została podzielona na trzy części. Pierwsza z nich obejmuje okres od stycznia 1945 r. do połowy kwietnia 1946, druga – od połowy kwietnia tegoż roku do początku lipca roku następnego, trzecia – od lipca 1947 r. do końca 1948.

Taki podział został niejako narzucony przez ważne wydarzenia w historii obozu, a później Muzeum. W styczniu 1945 r. obóz koncentracyjny Auschwitz został wyzwolony przez żołnierzy sowieckich. Teren obozu znajdował się pod ich kontrolą do czasu przekazania go administracji polskiej, co nastąpiło na początku 1946 r. W połowie kwietnia tegoż roku teren poobozowy znalazł się na podstawie decyzji Ministerstwa Kultury i Sztuki pod ochroną grupy byłych więźniów z Tadeuszem Wąsowiczem na czele. Otrzymali oni również zadanie zorganizowania Muzeum. W tym okresie prasa zamieszczała informacje o wyzwoleniu obozu i sytuacji na jego terenie, o pomocy niesionej ocalonym więźniom, o pracach komisji dochodzeniowych, a także relacje i wspomnienia więźniów oraz informacje o niszczeniu obiektów na terenie poobozowym, kradzieży mienia oraz osobach przekopujących ziemię w dawnym Birkenau w poszukiwaniu wartościowych przedmiotów. Prasa piętnowała te działania i domagała się utworzenia Muzeum.

W okresie drugim zostały przeprowadzone prace organizacyjne, których zwieńczeniem było otwarcie Muzeum 14 czerwca 1947 r. Natomiast ustawa powołująca Muzeum do istnienia została przyjęta prawie trzy tygodnie później, 2 lipca. W tym okresie na łamach gazet i czasopism była mowa o projektach organizacyjnych Muzeum oraz ich realizacji, pojawiły się także relacje ze zwiedzania tworzonego Muzeum i wreszcie bardzo dużo artykułów pisanych w związku z otwarciem tej instytucji.

W trzecim okresie prowadzone były dalsze prace nad organizacją wystaw, w czym pomoc miały dyskusje prasowe. W jednej z nich, prowadzonej w drugiej połowie 1948 r., została przedstawiona sugestia, by Muzeum „zburzyć i zaorać”, stąd słowa te znalazły się w tytule niniejszego opracowania. Sugestia ta zaszokowała część opinii społecznej, gdyż była pierwszą publicznie wyartykułowaną propozycją ograniczenia działalności Muzeum, a może nawet jego likwidacji. Dyskusja wokół niej, która wygasła w grudniu 1948 r., stanowi końcowy fragment tekstu wprowadzającego.

Prezentacja oryginalnych tekstów

Autor chciał w jak największym stopniu oddać „klimat” ówczesnych tekstów prasowych, ich język i zawarte w nich emocje. Dlatego zachował oryginalną ortografię i interpunkcję, a także starał się ograniczyć do minimum ilość ingerencji. Niestety, nie zawsze było to możliwe, zwłaszcza w przypadku pierwszych relacji i wspomnień więźniów. Ingerencje polegały na tłumaczeniu zwrotów obcojęzycznych, a także na prostowaniu ewidentnych pomyłek dotyczących dat, liczb itp.

Jeżeli wyjaśnienia mogły być krótkie, autor umieszczał je w nawiasach kwadratowych. Natomiast jeżeli wymagany był dłuższy komentarz, umieszczał go w przypisach. W przypisach znalazły się również krótkie informacje o więźniach, a także o esesmanach, którzy zostali wymienieni w tekstach prasowych oraz o aktualnej literaturze dotyczącej przedstawianych w nich zagadnień. Ponadto w aneksie nr 8 znalazły się krótkie objaśnienia terminów związanych z obozem. W kilku przypadkach autor usunął fragmenty artykułów, które powtarzały informacje przedstawione wcześniej.

Autor nie przedstawiał własnego komentarza do prezentowanych w tekstach informacji czy opinii. Jeśli niektóre z nich obecnie budzą kontrowersje (np. liczba ofiar), to autor konfrontował je z aktualnym stanem wiedzy na temat obozu, komentarz pozostawiając czytelnikowi. W prezentowanych artykułach został zachowany oryginalny układ i pisownia tekstów. Wszystkie fragmenty pisane tłustym drukiem, dużymi literami, kursywą pochodzą od ich autorów lub redaktorów gazet. Swoistą manierą ówczesnych dziennikarzy było podawanie tylko nazwisk prezentowanych osób. Autor zrezygnował z uzupełniania imion, gdyż w przypadku większości z nich jest to obecnie niemożliwe.

Geneza Muzeum w historiografii

Niniejsza praca jest pierwszą próbą przedstawienia początków Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w oświetleniu prasy. Wprawdzie z prasy korzystali Jonathan Huener⁴ i Marek Rawecki⁵, przedstawiając pierwsze lata Muzeum, ale traktowali ją jedynie jako źródło pomocnicze.

⁴ J. Huener, *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945-1979*, Ohio University Press Athens, 2003; J. Huener, *Geneza Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau i jego koncepcja 1945-1947*, „Zeszyty Oświęcimskie”, nr 23, 2002, s. 7-28 (tłumaczenie fragmentów książki).

⁵ M. Rawecki, *Strefa Auschwitz-Birkenau*, Gliwice 2003.

Autor szczegółowo przejrzał roczniki ponad 40 czasopism z interesującego go okresu, zgromadzone w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie. Dodatkowo wykorzystał znajdujące się w bibliotece Muzeum wycinki prasowe z lat 1945-1948 (*Terror hitlerowski. Obozy. Oświęcim*, tomy 68-72), które zawierają różnorodne teksty z kolejnych, blisko 60 periodyków.

Najwięcej interesujących autora materiałów ukazało się w czasopismach: „Rzeczpospolita”, (która gros materiału, głównie agencji „Polpress”¹¹, zamieszczała tuż po wyzwoleniu obozu), „Dziennik Polski” (wydawnictwo „Czytelnik”¹²), „Dziennik Ludowy” (organ Stronnictwa Ludowego¹³), „Dziennik Zachodni” („Czytelnik”), „Echo Krakowa” (PPR), „Gazeta Ludowa” (organ opozycyjnego wobec komunistów Polskiego Stronnictwa Ludowego), „Gazeta Robotnicza” (PPS), „Głos Ludu” (PPR), „Głos Pracy” (PPR), „Naprzód” (PPS), „Nowa Epoka” (organ Stronnictwa Demokratycznego), „Repatriant” (pismo Urzędu do spraw Repatriacji Polaków z Zachodu), „Robotnik” (PPS), „Trybuna Śląska”/„Trybuna Robotnicza” (PPR), „Wolni Ludzie” (organ Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych)¹⁴.

Interesujące artykuły, choć w niewielkiej liczbie, były publikowane również w takich pismach jak: „Odrodzenie” (pismo społeczno-kulturalne), „Odra” (społeczno-kulturalne), „Opinia” (organ syjonistów-demokratów), „Przekrój” („Czytelnik”), „Tygodnik Powszechny” (katolickie pismo społeczno-kulturalne, opozycyjne wobec rządzących komunistów), „Tygodnik Warszawski” (opozycyjne, katolickie pismo społeczno-kulturalne).

¹¹ Agencja tzw. rządu lubelskiego działająca od lipca 1944 r. Więcej zob. J. Myśliński, *Prasa w Polsce ludowej* [w:] J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, *Dzieje prasy polskiej*, Warszawa 1988, s. 158.

¹² Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik” podporządkowana była władzom centralnym Polskiej Partii Robotniczej. Wydawana przez nią prasa adresowana była do inteligencji i mieszczaństwa, do którego odwoływała się za pomocą form znanych czytelnikom sprzed wojny. Więcej zob. J. Myśliński, *Prasa w Polsce ludowej* [w:] J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, *Dzieje prasy...*, s. 161-162.

¹³ SL wraz z wymienionymi dalej SD i PPS były podporządkowane komunistom z PPR. Partie te tworzyły tzw. blok demokratyczny.

¹⁴ Prasą o największych nakładach dysponowała PPR. W 1945 r. jednorazowy nakład wszystkich pism tej partii wynosił 275 tys. egzemplarzy, trzy lata później już 2119 tys. W przypadku prasy PPS liczby te wynosiły odpowiednio – 266 tys. i 700 tys. W 1945 r. średnie jednorazowe nakłady dzienników „Czytelnika” wynosiły od 16 tys. („Kurier Szczeciński”) do 53 tys. („Dziennik Zachodni”). Opozycyjna „Gazeta Ludowa” w 1945 i 1946 r. otrzymała przydział papieru na druk ok. 65 tys. egzemplarzy, co pokrywało 25-33% zapotrzebowania. J. Perkal, *Polityczna historia prasy w Polsce...*, s. 154, s. 157; J. Myśliński, *Prasa w Polsce ludowej* [w:] J. Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, *Dzieje prasy...*, s. 162.

O obozie Auschwitz, a później o Muzeum pisali na łamach wymienionych pism byli więźniowie, a także dziennikarze prasy lokalnej oraz znani publicyści. Ci ostatni reprezentowali różne środowiska, począwszy od katolickich, a skończywszy na komunistycznych. Wśród nich wymienić należy Stanisława Stommę, Pawła Jasieńczykę, Tadeusza Kudlińskiego, Kazimierza Koźniewskiego, Jalu Kurka, Jerzego Putramenta.

Charakterystyczną cechą artykułów publikowanych na łamach wspomnianych pism, bez względu na prezentowaną przez nie linię polityczną, był jednakowy ton komentarzy dotyczących idei założenia Muzeum. Wszystkie akceptowały ją i udzielały swego poparcia.

Ton ten został zakłócony dopiero w 1948 r. artykułami sugerującymi ograniczenie działalności Muzeum lub nawet jego likwidację, zamieszczonymi na łamach „Odrodzenia”, „Przekroju” i „Wolnych Ludzi”. Jednakże w innych pismach („Dziennik Polski”, również „Wolni Ludzie”) sugestie te zostały poddane ostrej krytyce. Wspomniane artykuły prawdopodobnie bardziej wyrażały poglądy ich autorów (J. Putrament, K. Koźniewski) niż redakcji.

Terminologia

Wyjaśnienia wymaga także używana w pracy terminologia. Pojęcie *dziennik* odnosi się do pism ukazujących się 6-7 razy w tygodniu, *gazeta* to pismo wychodzące 2 do 7 razy w tygodniu, pozostałe pisma, do kwartalników włącznie, to *czasopisma* lub *periodyki*. Przez *prasę* autor rozumie pisma od dzienników do kwartalników włącznie¹⁵.

Używane w pracy słowa odnoszące się do obozu oznaczają: *Auschwitz* – cały kompleks obozowy, *Auschwitz I* lub, częściej, *obóz macierzysty* – tę część obozu, która została zlokalizowana w południowo-zachodniej części miasta Oświęcim. *Birkenau* lub *dawny Birkenau* dotyczą części obozu utworzonej na gruntach wsi Brzezinka.

Choć w tytule użyta została współczesna nazwa – Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, autor dla okresu 1947-1948 stosuje ówczesną nazwę – Państwowe Muzeum w Oświęcimiu.

¹⁵ A. Garlicka, *Terminologia polska stosowana w badaniach nad historią czasopiśmiennictwa* [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. 1, Warszawa 1967, *passim*.